

23. См.: Симонова М.С. Кризис аграрной политики царизма накануне первой российской революции. М., 1987.
24. Полное собрание законов Российской империи. Собрание III (далее – ПСЗ-III). Т. 25. Отд. 1. № 26871, 26872, 26873.
25. Аграрный вопрос в Совете министров (1906 г.). М.; Л., 1924. С. 80.
26. Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма. М., 1980. С. 70–72.
27. Аграрный вопрос в Совете министров. С. 102–105, 126–131.
28. ПСЗ-III. Т. 26. Отд. 1. № 27478.
29. Совет министров Российской империи: 1905–1906 гг.: Документы и материалы. Л., 1990. С. 451–458.
30. Mehlinger H.D., Tompson J.M. Count Witte and the Tsarist Government in the 1905 Revolution. London, 1972. P. 207.
31. Гурко В.И. Черты и силуэты прошлого: Правительство и общественность в царствование Николая II в изображении современника. М., 2000. С. 582.

П.А. СТОЛИПІН ТА І.Я. ГУРЛЯНД: СПРОБИ ВИРІШЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ

P.A. STOLYPIN AND I.YA. GURLIAND:
ATTEMPTS TO DECISION NATIONAL QUESTION

О.Б. Стрілюк
Чернігівський державний педагогічний
університет імені Т.Г. Шевченка

O.B. Striljuk
T.G. Shevchenko State Pedagogical
University of Chernihiv

У статті на підставі архівних та опублікованих джерел розглянута співпраця П.А. Столипіна та І.Я. Гурлянда в справі вирішення єврейського та польського питань.

Ключові слова: П.А. Столипін, І.Я. Гурлянд, уряд, національна політика, єврейське питання, польське питання.

Based on archives and published sources the article is devoted to cooperation of the P.A. Stolypin and I.Ya. Gurliand in settlement of the Jewish and Polish questions.

Key words: P. Stolypin, I. Gurliand, government, national politics, Jewish question, Polish question.

Національне питання є одним із найбільш важливих і складних у суспільстві, особливо в країнах із багатонаціональним складом населення. Російська імперія представляла собою саме таку країну, а отже, незалежно від соціально-економічного та політичного становища, російська влада завжди змушена була вирішувати національне питання. Національна політика стала вагомим складовим елементом діяльності міністра внутрішніх справ П.А. Столипіна. Питаннями, які завдавали найбільше клопоту МВС, були єврейське та польське. У 1907 р. членом ради міністрів внутрішніх справ було призначено І. Гурлянда, який став найближчим соратником П. Столипіна. І саме ця людина зробила вагомий внесок у справу, яку в цілому можна визначити, як „національна політика” Столипіна.

І. Гурлянд – особистість неординарна, високоосвічена. Після закінчення Харківської класичної гімназії у 1887 р. він вступив до Демидівського юридичного ліцею у Ярославлі. У тридцять два роки І. Гурлянд вже був професором цього ліцею та видав цілу низку робіт з історії права. Йому належать декілька творів художньої літератури, що отримали схвалення самого А. Чехова. Проте ця особистість не часто потрапляла у поле зору дослідників. Перша стаття про І. Гурлянда з'явилась у 1992 р. у біографічному довідникові, присвяченому російським письменникам. Наступним дослідженням став нарис О. Лихоманова¹, однак деякі висновки, зроблені у ньому, які, зокрема, стосувалися участі Гурлянда у вирішенні єврейського питання, на сьогодні виглядають суперечливими.

Слід визнати, що Гурлянд насправді, як ніхто інший, підходив на роль міністерського чиновника. П. Менделєєв у своїх спогадах відзначав, що „з Гурляндом я часто подовгу відверто спілкувався. І завжди він вражав мене яскравістю думок, чітким розумінням людей і подій. <...> він дотримувався виключно крайне правих, однак не ретроградних, поглядів і жодного разу їм не зрадив”². І. Гурлянд був гарним юристом, майстерно володів словом, вмів чітко висловлювати думки, „цілком очевидно, що

вищеперераховані якості професора Гурлянда дозволили Столипіну доручити йому одне з найскладніших питань того часу – національне³.

Єврейське питання не було для П. Столипіна питанням першочергової ваги, але він усвідомлював, що вирішення, хоча й часткове, цього питання вже у період першого міждум'я сприяло б формуванню позитивної громадської думки, що у свою чергу давало б підстави сподіватись на скликання більш лояльної до уряду II Думи. Нові політичні реалії примушували відійти від консервативної ідеології в галузі єврейського питання та розпочати його поступову лібералізацію. Прем'єру було надзвичайно важливо підготувати суспільство до можливих змін. Тому, починаючи з жовтня 1906 р., в газеті „Россия” стали з'являтися публікації про необхідність зменшити напругу в суспільстві шляхом вирішення такого наболілого та складного єврейського питання. Безпосередніх указівок щодо його розгляду міністрами, звичайно, не існувало.

„Россия” була офіційним друкованим урядовим органом. Ще 9 червня 1906 р. П. Столипін видав циркуляр, в якому йшлося про його створення. С. Вітте відзначав, що замість газети „Русское государство” П. Столипін „за урядові ж кошти відкрив газету „Россия”, <...> призначив редактором Сиромятникова, а головними співробітниками того ж Гур'єва та чиновника міністерства внутрішніх справ ренегата єврея Гурлянда <...> Столипін сподівався, що таким чином він уведе в оману громадську думку, проте, звичайно, ця наївна хитрість нікого в оману не ввела, вся Росія знає, що газета „Россия” є урядовим органом, утримуваним за державний кошт⁴. Відзначимо, що С. Сиромятников та І. Гурлянд дійсно багато що значили для „Росії”. У листі до Гурлянда Сиромятников зазначав: „Раптом один із нас серйозно захворіє і надовго вийде з ладу, то що буде з газетою? Хто буде писати статті, які сприймаються за голоси уряду? Мене це питання давно хвилює, але всі спроби вирішити його закінчуються невдало. Напевне тільки тепер і починає розвиватися газета і їй слід відмовитися від свого тимчасового характеру та укріпитися остаточно”⁵.

Окрім наполегливої праці в газеті „Россия”, у той час, коли Рада міністрів працювала над проектом закону щодо скасування обмеження прав євреїв, І. Гурлянд під псевдонімом Н. Васильєв встиг видати дві брошури, які мали назву „Правда про кадетів” і „Що таке трудовики?” Єврейське питання посідало у них центральне місце. Фактично Гурлянд-Васильєв ставив знак рівності між словами „євреї” та „революція”. Він запевняв, що головний успіх кадетів на минулих виборах пояснювався тим, що їм допомагали газети, агітатори, які набиралися з числа енергійної та інтелігентної молоді, переважно єврейської, допомагали великі суми грошей, отримані також від євреїв⁶. І. Гурлянд переконував, що оскільки серед кадетів і трудовиків було чимало євреїв, то „спеціально для основного складу своєї партії вони висунули єврейське питання”⁷.

Не можна погодитись з думкою, що „у той час, коли голова Ради міністрів намагався хоч якось розв'язати єврейське питання, помічник міністра внутрішніх справ навмисно його загострював, прагнучи довести, що головні вороги Росії – євреї, і говорити про рівноправність з великоросами могли лише підкуплені ними політики та збита з пантелику єврейська молодь”⁸. Напевне, у діях І. Гурлянда не було суперечностей. По-перше, дарування євреям цілковитої рівноправності вже у період першого міждум'я не входило в плани П. Столипіна. Він вважав, що у той період часу „це було б легковажним, поспішним актом, нічим не виправданою поступкою”⁹, демонстрацією слабкості уряду. По-друге, основна мета брошур І. Гурлянда – завадити представникам конституційно-демократичної партії та трудовикам пройти у II Думу. Чи не цього прагнув П. Столипін? Бесіда з лідером кадетів П. Мілюковим у червні 1906 р.¹⁰, а також весь досвід I Думи, де кагети відігравали провідну роль, але „не зробили жодної спроби налагодити спільну роботу з урядом”¹¹, переконали прем'єр-міністра, що „виконання побажань к.-д. партії могло б згубно вплинути на інтереси Росії”¹². Такими ж небезпечними вважалися заклики Групи праці (трудоликів) до збройного повстання, і їхні вимоги „повної рівноправності всіх народностей”¹³. Отже, І. Гурлянд і П. Столипін у даному випадку скористались існуючим єврейським питанням, граючи на вразливих почуттях громадськості, для досягнення більш важливої, як їм здавалося, політичної та державної мети.

В цілому в період першого міждум'я під керівництвом П. Столипіна міністерствами та відомствами була проведена ретельна робота щодо підготовки Особого журналу Ради міністрів про перегляд постанов, які обмежували права євреїв. Вироблений законопроект виявився компромісним: він надавав часткові пільги єврейству. Проте, навіть і такий обмежений проект, в разі його ухвалення, дозволив би заспокоїти найбільш революційну

частину єврейства, сприяв би усуненню із законодавства тих обмежень, які були невинуватими вимогами часу, а отже, дозволив би зменшити численність чиновницьких зловживань. Однак навіть такий компромісний проект здався Миколі II радикальним. Імператор вірив у існування масового антисемітизму. Вирішення єврейського питання в повному обсязі Микола II довірив народним представникам. Навіть незважаючи на зміни, що були внесені в резолютивну частину Особого журналу імператором, П. Столипін досяг своєї основної мети – громадськість знала про намір уряду взятися за розв'язання такої складної проблеми.

У розпал роботи II Думи прем'єр підготував на її розгляд записку щодо тимчасового призупинення виселення євреїв у смугу осілости¹⁴, надалі, окрім питання проживання євреїв, в полі зору П. Столипіна опинилось питання здобуття ними освіти. При цьому прем'єр-міністр продовжував доручати І. Гурлянду виконання найважливіших завдань. Так, 24 серпня 1909 р. редактор газети "Россия" С. Сиромятников направив І. Гурляндові листа, в якому повідомив про прохання міністра внутрішніх справ підготувати статтю "спокійним тоном"¹⁵. Ця стаття мала б стати відповіддю на публікації, написані для газети "Новое время" відомим у той час громадським діячем і публіцистом, ідеологом націоналістів М. Меншиковим. Справа в тому, що М. Меншиков почав обговорення в пресі положень ще не затвердженого Радою міністрів проекту журналу щодо проживання євреїв-купців у Москві¹⁶. Це був приклад того, коли конфіденційна інформація ставала надбанням громадськості через здійснення кимось посадового злочину. Міністр вимагав розпочати статтю з пояснення: "наскільки взагалі неприємною є полеміка з друкованим органом, який, переслідуючи державну мету, напевне, не бажав невірним висвітленням фактів опорочити дії уряду та внести смуту". Тому "не за ради полеміки, а через необхідність, слід було відновити деякі факти". Отже, саме І. Гурляндові доручалася важлива справа: роз'яснити громадськості справжні мотиви, які спонукали обговорювати питання у Раді міністрів, а також дати зрозуміти: "уряд міг наважитись звернутися до милості монарха, лише знаючи, що це відповідає його волі"¹⁷.

Зважаючи на політичну ситуацію, ставлення основних політичних сил до проблеми надання євреям рівноправності, П. Столипін намагався вирішувати єврейське питання поступово. При цьому він керувався не бажаннями окремих груп, а загальною державною необхідністю, як він її розумів. Основними принципами П. Столипіна при вирішенні єврейського питання стали: жодних заходів у якості поступок революції, зухвалості, ніякої шкоди корінному російському народові. Діяльність І. Гурлянда допомагала прем'єрові втілювати ці принципи в життя.

Якщо єврейське питання мало здебільшого "внутрішній характер", то одним із найважливіших "окраїнних питань" залишалось польське, а за своєю суттю та складністю воно було, мабуть, одним із найсуттєвіших. Ще напередодні скликання I Думи питання російсько-польських відносин набуло особливої гостроти та надзвичайно жваво обговорювалося громадськістю. Ані мова, ані релігія, ані культура при цьому не називалися в числі факторів, які "відокремлювали Росію від поляків і спричиняли до постійної боротьби з ними". Таким фактором було питання державності. Поляки все частіше стали висувати вимоги надання автономії Царству Польському. До того ж, вони були стурбовані збереженням усіх кордонів і виступали категорично "проти виділення з Привіслінського краю його російських частин"¹⁸.

Достатньо "оригінальний" спосіб вирішення одночасно польського та єврейського питання запропонував П. Столипіну обер-єгермейстер, віце-президент Товариства заохочення мистецтв І. Балашов. У листі до прем'єра він відзначав: "Для вирішення єврейського питання необхідне поступове неухильне виселення євреїв у Царство Польське з даруванням останньому за це автономії. До виселення – всіляко обмежувати їхні права, покласти на громади всю відповідальність за злочини окремих членів"¹⁹. Відзначимо, що прем'єр взагалі не хотів вступати у відкриту полеміку з "гострих" питань, поради І. Балашова були неприйнятними для нього. Голова Ради міністрів намагався знайти шляхи примирення влади з ліберальною громадськістю, наголошував на необхідності "заспокоєння" країни та необхідності реформ і добре усвідомлював, що оголошений спокій та майбутні реформи передбачають: питання російсько-польських відносин має посісти не останнє місце серед важливих державних питань. П. Столипіна тому турбувало поширення у суспільстві пліток про його нібито недружелюбне ставлення до поляків.

Уже в серпні 1906 р. уряд повідомив про свої наміри ввести земське самоуправління в Західному краї, а також земське та міське самоуправління в губерніях

Царства Польського²⁰. Тут виділяється одна специфічна риса, яка характеризує погляди П. Столипіна на польську проблематику: відсутність єдиного підходу до польського питання в межах "етнографічної Польщі" та за її межами. З одного боку, прем'єр-міністр визнавав безперечно позитивними такі якості поляків, як "європейськість", освіченість, дисципліну, але, з іншого боку, він відмічав, що полякам притаманна "звичка володарювати, панувати"²¹, отже, остерігався їх асимілятивного впливу на російський народ, колонізації західних окраїн. Тому, в межах корінного польського краю допускалось повне культурно-господарське самовизначення, а в Західному краї обов'язковим було встановлення російського контролю над органами місцевого самоврядування. Саме до цього закликала консервативно-налаштована громадськість. Засоби введення земства в дев'яти губерніях Західного краю розглядалися нею, як такі, що зачіпали інтереси всієї держави²².

Відзначимо, що перетворення П. Столипіна були структурними, взаємопов'язаними. Так, запроваджуючи земство в Західному краї, прем'єр сподівався вирішити ще одне важливе завдання, суто економічне – укріпити дрібне землеволодіння у даному регіоні. Підтвердженням цьому може бути той факт, що П. Столипін, намагаючись бути обізнаним з історією "русского дела" в Західних губерніях, доручив І. Гурляндові знайти особу, яка б могла скласти з цього приводу записку. Проте пошуки такої особи не мали результатів. І. Гурлянд у листі від 26 вересня 1909 р. повідомляв П. Столипіну, що число спеціалістів з історії Західного краю виявилось досить обмеженим, а власне з питання землеволодіння взагалі, "навіть чи знайдеться хоч хто-небудь, окрім професора Липинського, котрий колись працював над проектом положення про земські комітети в західних губерніях", але "тепер ця особа ухиляється від виконання будь-яких більш-менш відповідальних громадських робіт"²³.

Такі обставини спонукали І. Гурлянда особисто вдатися до пошуку та вивчення матеріалів і написання плану роботи. Він виділив основні п'ять розділів. Перший – присвячувався стислій історії Волині, Подолії, Білорусії, Литви. Другий – стосувався історії Західних губерній після розділу Польщі. У третьому йшлося про заходи уряду після повстання 1863 р. У четвертому – розглядалась урядова політика із селянського питання в західних губерніях. П'ятий – висвітлював заходи з питань релігії та школи. П. Столипін схвалив запропонований план і наказав виконати роботу²⁴.

У чорносотенній пресі в той час з'являлися повідомлення, з посиланнями на польські джерела, про те, що сам П. Столипін був дуже охочий до польських земель. Так, нібито, у Ковенській губернії він придбав чудовий маєток Бержани, який належав родині Чапських, а у Шавельському повіті великий польський маєток Кайдани. Прем'єра вразила публікація про його численні маєтки, тим більше, що ніяких маєтків він не придбав і придбати не збирався, а тому теж прохав І. Гурлянда спростувати подібні повідомлення в газеті "Россия"²⁵.

29 вересня 1909 р. Ілля Якович, також за розпорядженням П. Столипіна, пише для газети статтю з питання введення земства у західних губерніях. У ній висвітлювалась історія питання, пояснювалось, чому, незважаючи на спроби, воно так і не було остаточно вирішене. Аналізувався зміст урядового проекту і відмічалось, що основною його метою стало "намагання поєднати російські державні інтереси з інтересами місцевими"²⁶.

Оскільки кампанія по введенню земства в Західному краї проводилася під прапором боротьби з польським засиллям, прем'єр розраховував на її успіх. Але, незважаючи на очікування, сам процес вироблення та прийняття законопроекту про введення земства в губерніях Західного краю викликав гостру боротьбу в громадських колах Росії і призвів до зіткнення позиції П. Столипіна з правими і центристами Державної думи та особливо Державної ради.

М. Меншиков у статті "Протест і мольба" повідомляв про отримання ним із Вільни протесту місцевих російських громадських діячів, щодо досягнення можливої угоди між національною фракцією та октябристами відносно урядового проекту запровадження земства у західних губерніях²⁷. Автор відзначав, що оскільки продовжувало існувати вороже ставлення польських поміщиків до Росії та російської державності, то "введення земства виявиться сигналом не до заспокоєння краю, а до страшного, небувалого раніше загострення національної ворожнечі". Він висловлював протест проти запровадження релігійних курій, замість курій національних, був переконаний, що сам міністерський проект зазнав "польського впливу", а тому М. Меншикова дивувало "наскільки сильно виявляється в нас бюрократична традиція – працювати, завдаючи шкоди Росії"²⁸. Коли

І. Гурлянд, який уважно стежив за публікаціями в різних газетах із польського питання, надавав П. Столипіну довідку з приводу публікації М. Меншикова, то прем'єр відповів: "Ймовірно Меншиков не читав нашого звернення до Державної думи, й нахабно усе переплутав. Слід спростувати!"²⁹.

Отже, П. Столипін довіряв І. Гурлянду обґрунтування найважливіших заходів уряду, право відстояти точку зору «верхів» з національного питання. З покладеними на нього завданнями Гурлянд справлявся чудово. Так, він інформував П. Столипіна: "Для доповіді Вашому Високопревосходительству я збираю усі вирізки російських і польських газет про статті "России" з приводу промов панів Дмовського та Новодворського"³⁰. Інший приклад – І. Гурлянд доводив до відома прем'єра про свою зустріч з видавцем польської газети "Край" паном Кутиловським, який бажав з'ясувати: чи могли поляки-реалісти розраховувати на підтримку уряду в створенні "нормальних засад" для вирішення польського питання, на підтримку нових течій польського політичного руху³¹. Коли ж, в зв'язку з даруванням Польщі місцевого самоврядування, повстала проблема виділення зі складу Царства Польського території з центром у м. Холм, то уряд став уважно спостерігати за ставленням громадськості до цього так званого Холмського питання.

Увагу І. Гурлянда привернула стаття в газеті "Прикарпатская Русь" під назвою "Поляк, член Российской государственной Думы во Львове", у якій йшлося про лекції пана Наконечного з Холмського питання, прочитані ним у Львівській ратуші для місцевого польського товариства³². У публікації зазначалось, що ці лекції нічого нового не повідомили та були лише переліком всіх польських аргументів проти виділення Холмської губернії. Вражало, однак, відчайдушне прагнення Наконечного "викликати у слухачів фанатичну ненависть до царського режиму, його презирливе ставлення до російських бюрократичних кіл"³³. Закінчення статті було конфісковано львівською владою, але її зміст занепокоїв І. Гурлянда, тому він прохав Департамент поліції надати копію цієї статті для газети "Россия".

Департамент поліції надав інформацію, що ця конфіскована частина представляла собою уривок промови Наконечного з польського питання, в якому, зокрема, йшлося про підготовку Польщею повстання. Там зазначалось, що інтелігенція вже давно мріяла про його здійснення, і справа була лише за польськими селянами. Промова Наконечного завершувалась висновком, що "як тільки Австрія зважиться перейти кордони Росії, то вся Російська Польща підніметься, як один, і підтримає її"³⁴.

Поява таких публікацій лише більше переконувала П. Столипіна в тому, що бездіяльність уряду могла призвести до повної втрати Холмщини, а чітко продумані, зважені, компромісні рішення могли б врятувати цей край для Росії. П. Столипін, який боровся за єдину та неподільну імперію, з часом, однак, все більше став усвідомлювати певну чужорідність Польщі у її складі. Власне тому прем'єр все більше схилився до встановлення національно-культурного кордону між західними губерніями та Царством Польським, все більше його приваблювали думки про поступову децентралізацію імперії, складовою частиною якої був проект щодо Холмщини.

Національна політика прем'єр-міністра відрізнялась певною внутрішньою суперечливістю. Проте, аналіз співпраці П. Столипіна та І. Гурлянда у справі вирішення єврейського та польського питань переконує, що Столипіна не можна вважати "плагиатором" чи "еклектиком". Він особисто брав участь у визначенні тем і редагуванні найбільш важливих у політичному відношенні матеріалів, що мали друкуватись в "России". Єврейське, польське питання належали до таких важливих питань, це засвідчує значна кількість відгуків прем'єра на довідках, якими супроводжувались статті. Столипін часто змушений був оперативно діяти за умов конфліктних ситуацій, вдаючись до заходів ідеологічного впливу з використанням урядової преси, а тут вже в нагоді стали і талант Гурлянда, і його майстерне володіння словом.

Посилання

¹ Див.: Лихоманов А. И.Я. Гурлянд и еврейский вопрос в России // Вестник еврейского университета в Москве. № 4. Москва – Иерусалим, 1993. С. 142 –153; Лихоманов А.В. П.А. Столыпин и И.Я. Гурлянд: к истории взаимоотношений // Некоторые вопросы отечественной истории. События и судьбы. Сб. статей. СПб., 1994. С. 47-57.

² Бородин А.П. Столыпин. Реформы во имя России. М., 2004. С. 318.

³ Лихоманов А. И.Я. Гурлянд и еврейский вопрос в России // Вестник еврейского университета в Москве. № 4. Москва – Иерусалим, 1993. С. 147.

4. Витте С.Ю. Воспоминания: В 3 т. / Под ред. А.Л. Сидорова. Т. 3. М.: Соцэкгиз, 1960. С. 316-317.
5. РДИА. Ф. 1629. Оп. 1. Спр. 331. Арк. 38.
6. Витте С.Ю. Вказ. праця. С. 61.
7. Там само. С. 76.
8. Лихоманов А. Вказ. праця. С. 149.
9. РДИА. Ф. 1662. Оп. 1. Спр. 308. Арк. 2.
10. Тыркова-Вильямс А.В. Воспоминания: То, чего больше не будет. / Предисл. и коммент. В.В. Шелохаева, С.В. Шелохаева. М.: Слово, 1998. С. 385.
11. Там само.
12. Миллюков П.Н. Воспоминания. М.: Современник, 1990. Т. 2. С. 384-385.
13. Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. М.: РОССПЭН, 1996. С. 618.
14. РДИА. Ф. 1276. Оп. 3. Спр. 33. Арк. 8-10.
15. РДИА. Ф. 1629. Оп. 1. Спр. 331. Арк. 34.
16. Там само. Арк. 34 зв.
17. Там само. Арк. 35.
18. Див: П.К. Русско-польские отношения // Окраины России. 1906. № 4.; П.К. Русско-польские отношения // Окраины России. 1906. № 6.
19. РДИА. Ф. 1276. Оп. 2. Спр. 620. Арк. 57.
20. Правительственное сообщение // Правительственный вестник. 1906. № 190. 24 августа (6 сентября).
21. Столыпин П.А. Нам нужна Великая Россия...: Полное собрание речей в Государственной думе и Государственном совете. 1906-1911 гг. / Предисл. К.Ф. Шаццлло; Сост., комент. Ю.Г. Фельштинского. М.: Молодая гвардия, 1991. С. 215, 281, 230.
22. Земство в западном крае // Новое время. 1906. 23 ноября.
23. РДИА. Ф. 1662. Оп. 1. Спр. 78. Арк. 6-7.
24. Там само. Арк. 7.
25. РДИА. Ф. 1662. Оп. 1. Спр. 79. Арк. 13.
26. Там само.
27. Там само. Арк. 3.
28. Там само. Арк. 3-6.
29. Там само. Арк. 6.
30. РДИА. Ф. 1662. Оп. 1. Спр. 85. Арк. 1.
31. Там само. Арк. 2.
32. РДИА. Ф. 1629. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 46-47.
33. Там само. Арк. 47.
34. Там само. Арк. 48.

СОЦИАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ КАК ФАКТОР КРЕСТЬЯНСКОЙ ПОВСЕДНЕВНОСТИ В ПОРЕФОРМЕННОЙ ДЕРЕВНЕ

SOCIAL PSYCHOLOGY AS FACTOR OF PEASANTS EVERYDAY LIFE IN POST-REFORM VILLAGE

В.Н. Фурсов
Воронежский государственный педагогический университет

V.N. Fursov
Voronezh State Pedagogical University

Автор проанализировал влияние отмены крепостного права на социальную психологию русского крестьянства, характер и направленность изменений и как данное обстоятельство проявилось в повседневности пореформенной деревни.

Ключевые слова: русская деревня, пореформенный период, отмена крепостного права, социальная психология крестьянства.

The author has analysed the impact of serfdom abolishment on Russian peasant social Psychology, the character and direction of the changes and how this fact has manifested itself in a post-reform village.

Key words: Russian village, post-reform period, abolition of serfdom, social psychology of peasant.

После отмены крепостного права в среде крестьян наблюдается быстрый рост самосознания, появляется чувство собственного достоинства, стремление к равенству